

קדיש דאגדתא

מים ראשונים: בסוף לימוד תורה נתקן קדיש דרבנן שהוא לכבוד חכמי התורה ולומדיה: "על רבנן ועל תלמידיהון ועל כל תלמידי תלמידיהון ועל כל מאן דעסקין באורייתא וכו'". אנו אומרים קדיש זה פעמיים בשחרית של כל יום: בתחילת התפילה בסוף פרשת הקרבנות לפני פסוקי דזמרה, ובסוף התפילה בפרשת פיטום הקטורת אחרי "אין כאלוהינו". כמו כן נאמר קדיש זה, גם בקבלת שבת אחרי אמירת פרק במה מדליקין ובעצם לאחר כל לימוד תורה. מה מקור מנהג זה? ולמה לפני קדיש זה אנחנו מקפידים (מתעקשים) לומר את דרשתו של ר' חנניה בן עקשיה: רצה הקב"ה לזכות את ישראל וכו', שהיא הסיימת של מסכת מכות?

מסכת סוטה דף מט עמוד א

רשב"ג אומר משום ר' יהושע: מיום שחרב בית המקדש אין יום שאין בו קללה וכו'.¹ אמר רבא: בכל יום ויום מרובה קללתו משל חבירו, שנאמר: "בבקר תאמר מי יתן ערב ובערב תאמר מי יתן בקר" (דברים כח סז),² הי בוקר? אילמא בוקר דלמחר, מי ידע מאי הוי? אלא דחליף.³ ואלא עלמא אמאי קא מקיים?⁴ אקדושה דסידרא ואיחא שמיה רבא דאגדתא, שנאמר: "אֶרְךָ עֵינֶיךָ כְּמוֹ אֶפֶל צְלָמֹת וְלֹא סְדָרִים וְתַפֵּעַ כְּמוֹ אֶפֶל" (איוב י כב), הא יש סדרים - תופיע מאופל.⁵

רש"י מסכת סוטה דף מט עמוד א

אקדושה דסידרא - סדר קדושה שלא תקונה אלא שיהו כל ישראל עוסקין בתורה בכל יום דבר מועט, שאומר קריאתו ותרגומו והן כעוסקין בתורה. וכיון שנוהג בכל ישראל בתלמידים ובעמי הארץ ויש כאן שתיים: קדושת השם ותלמוד התורה, חביב הוא.⁶ וכן יהא שמיה רבה מבורך שעונין אחר הגדה שהדרשן דורש ברבים. בכל שבת היו נוהגין כך. ושם היו נקבצין כל העם לשמוע לפי שאינו יום של מלאכה ויש כאן תורה וקידוש השם.⁷

¹ הכוונה למשנה במסכת סוטה פרק ט משנה יב שהיא חלק מסדרה של משניות המתארות קו של 'רידת הדורות' שהראשונה שהן היא משנה ט שם, בפרק הנקרא עגלה ערופה: "משרבו הרוצחנין בטלה עגלה ערופה ... משרבו המנאפים פסקו המים המרים וכו'". דברים רבים נוספים בטלו עם חורבן בית המקדש, ראה תוספתא סוטה טו י, ברכות ח ע"א, שם לב ע"ב, נח ע"ב, עירובין יח ע"ב, שם סה ע"א, תענית יט ע"ב, מגילה יב ע"ב ועוד.

² בתוכחה של פרשת כי תבוא (ראה שם דברינו **תוכחתו של בשר ודם**) וזו הקללה שהמשנה מדברת עליה. כך דורש רבא שמעצים את לשון המשנה - כל יום יותר גרוע. השווה עם "ויהי ערב ויהי בוקר של בריאת העולם, וכן עם תפילת ר' שמואל בר נחמן על חילופי היום בנחת: "בערבית צריך אדם לומר: יהי רצון מלפניך ה' אלהי שתוציאני מאפילה לאורה. בשחרית צריך לומר: מודה אני לפניך ה' אלהי שהוצאתני מאפילה לאורה וכו'" (בראשית רבה סח יא, בדברינו **לשוח בשדה** בפרשת חיי שרה).

³ לאיזה בוקר מייחל האדם המוכה כשהוא בערב ואומר: מי יתן בוקר (ובאופן סימטרי ניתן גם לשאול על "מי יתן ערב") - הבוקר שלמחרת? מי אמר שהוא יהיה טוב יותר מהערב? אלא על כורחך מדובר בבוקר שעבר, של אותו היום שכעת מעריב.

⁴ אז אם כל יום גרוע מקודמו והעולם במצב מתמיד של ירידה, איך בכל זאת העולם מתקיים? ראה גמרא לא ע"ב שעבודת המקדש היא שמחזיקה את העולם: "אלמלא מעמדות לא נתקיימו שמים וארץ, שנאמר אם לא בריתי יומם ולילה חוקות שמים וארץ לא שמת". וראה שוב במקורות שבהערה 1 לעיל את כל הדברים שפסקו בעקבות חורבן הבית. מדרש זה משקף את הנפילה הגדולה שבעקבות חורבן הבית, אבל מיד תבוא גם הנחמה והתקווה.

⁵ תופיע מאופל היינו תינצל. תשובת הגמרא היא שהעולם ממשיך להתקיים בשל שני דברים: קדושה דסידרא ואמן יהא שמיה רבה מבורך וכו' שאומרים על (לימוד) האגדה. בזכות אלה מתקיים העולם (הרוחני) אחרי חורבן בית המקדש.

⁶ קדושה דסידרא היא תפילת "ובא לציון גואל" - במרכזה פסוקי הקדושה: "קדוש קדוש קדוש" מספר ישעיהו, "ותישאני רוח ואשמע אחרי קול רעש גדול" מספר יחזקאל, "ה' ימלוך לעולם ועד" משירת הים - שאנו אומרים בתפילת שחרית (ובמוצאי שבת ובתפילת מנחה בשבת). כולם בתרגום לארמית שכל הקהל יבין. רש"י לא מפרט כאן מהי קדושה דסידרא אך הדבר נזכר בספרות הגאונים (סידור רב עמרם למשל) וכן במחזור ויטרי (סימן מז). ממקורות אלה ניתן להבין שלצד הקדושה גם למדו ושלשו כמאמר הגמרא בקידושין ל ע"א: "לעולם ישלש אדם שנותיו, שליש במקרא, שליש במשנה, שליש בתלמוד". וגם קראו בנביא. אבל במרוצת הדורות נחלש העניין, כפי שכותב מחזור ויטרי: "כיון שרבתה עניות ודלות. והיו צריכין למעשה ידיהם לא היו יכולין לעסוק בתורה תמיד ולשלש בכל יום" ונשארה הקדושה עצמה שגם בה מציינים הראשונים יש מעין לימוד תורה. לתיאור תמציתי של קדושה דסידרא ראה **הערך באנציקלופדיה דעת**. אנחנו לא נתעכב על נושא זה שראוי לדף בפני עצמו ונתמקד בקדיש דאגדתא.

⁷ עוד בשבח האמירה "אמן, יהא שמיה רבה מבורך וכו'", שהוא הבסיס ממנו נוצר הקדיש, ראה גמרא מסכת ברכות נו ע"א: "העונה יהא שמיה רבא מבורך - מובטח לו שהוא בן העולם הבא". וכן גמרא שבת קיט ע"ב: "אמר רבי יהושע בן לוי: כל העונה אמן יהא שמיה רבא מבורך בכל כחו - קורעין לו גזר דינו". ובגמרא סוכה לט ע"א הדיון אם יש להקפיד ולומר ברצף: "יהא שמיה רבה מבורך לעלם ולעלמי עלמיא" (כמו שאנחנו נוהגים) או שניתן להפסיק בין "רבה" ובין "מבורך וכו'". ופירוש ריב"א בשמות כ א מביא מדרש (שלא מוכר לנו): "וידבר אלהים את כל הדברים האלה לאמר. יש במדרש כל העונה אמן יהא שמיה רבא מבורך לעלם ולעלמי עלמיא כאילו נעשה שותף להקב"ה במעשה בראשית ושמע י' דברות מפיו". מפירוש רש"י ניתן להבין שקדיש דאגדתא וקדושה דסידרא הם שני עניינים קרובים אך שונים. הראשון הוא בכל יום "בתלמידים ובעמי הארץ" (ולפיכך בשבת שיש קריאת התורה בשחרית, אין אומרים קדושה דסידרא והיא נדחית למנחה של שבת, בראשונים). ואילו השני נוהג בעיקר בשבתות (ובחגים?) שבהם העם פנוי ממלאכה ובא לשמוע את דרשת הרב. הדגש בדברי רש"י "שעונין אחר הגדה שהדרשן דורש ברבים" צד את עינם של הלמדנים בדבר הקשר בין הקדיש ובין דברי אגדה דווקא - כשמו "יהא שמיה רבה דאגדתא" בגמרא.

ספר האשכול (אלבק) הלכות תפילה דף יט עמוד ב

וכיון שעומדין מן התחינה⁸ אומר אבינו מלכנו חננו ועננו וכו' ... ואומרים קדיש, ואחר כך תהילה לדוד, יענך ה' ביום צרה, ובא לציון גואל, וכל סדר קדושה. כדאמרינן (בגמרא סוטה): אלא עלמא אמאי קיים אקדושה דסדורא ואיהא שמה רבא דאגדתא. ולפיכך [אחר] כל התפילות יפה לומר מילי דאגדתא ולומר קדיש עליהון.⁹

בית הבחירה (מאירי) מסכת סוטה דף מט עמוד א

אף על פי שהתפילה עיקר גדול להנהיג את הדת על אופניה, מכל מקום צריך שיהא כל אדם עוסק בתורה כפי עניינו.¹⁰ ומתוך כך תקנו סדר קדושה להיות מתרגמין בה, עד שיהא אותו תרגום מובן להם ויהיו הכל כעוסקים בתורה, ונמצא להם תורה ותפילה בענין אחד. וכן תקנו להם שיהו שומעין דרשות ועונין אחריהם אמן יהא שמיה רבה וכו' ונמצאת תפילה ומשנה תדירה להם. דרך הערה אמרו על אלו שהזכרנו: "עלמא אמאי קאי? אקידושה דסידרא ויהא שמיה רבה מברך דאגדתא".¹¹

תוספות מסכת ברכות דף ג עמוד א

וגם מה שאומרים העולם, לכך¹² אומרים קדיש בלשון ארמית, לפי שתפילה נאה ושבח גדול הוא, על כן נתקן בלשון תרגום שלא יבינו המלאכים ויהיו מתקנאין בנו.¹³ וזה אינו נראה, שהרי כמה תפילות יפות שהם בלשון עברי. אלא נראה כדאמרינן בסוף סוטה (דף מט.) אין העולם מתקיים אלא אסדרא דקדושתא ואיהא שמיה רבא דבתר אגדתא שהיו רגילין לומר קדיש אחר הדרשה ושם היו עמי הארצות ולא היו מבינים כולם לשון הקודש לכך תקנוהו בלשון תרגום שהיו הכל מבינים שזה היה לשונם.¹⁴

ילקוט שמעוני משלי רמז תתקנא, מדרש משלי יד כח

"ברוב עם הדרת מלך" (משלי יד כח).¹⁵ א"ר חמא בר חנינא: להגיד שבחו וגדלו של הקב"ה, אף על פי שיש לו אלף אלפי אלפים ורבי רבבות כתות של מלאכי השרת שישרתוהו וישבחוהו, אינו רוצה אלא בשבחן של ישראל, שנאמר: "ברב עם הדרת מלך", ואין עם אלא ישראל, שנאמר: "עם זו יצרתי לי", למה? בשביל ש"תהילתו

⁸ תחנון.

⁹ פחות או יותר בזמן שרש"י חי בצפון צרפת, חי בעיר נרבונה שבפרובנס (דרום צרפת) ר' אברהם ב"ר יצחק (שהשתייך יותר לאסכולה הספרדית, ר' יהודה בן ברזילי בעל ספר 'העיתים' מברצלונה היה רבו, הראב"ד היה תלמידו) ואמר דברים דומים. קדושה דסידרא הוא עניין אחד ויהא שמיה רבה דאגדתא הוא עניין אחר. אבל הוא מסיף, כפי שכבר נזכר בספרות הגאונים (סידור רב עמרם ועוד) שקדושה דאגדתא נאמרת גם כחלק מהתפילה ולא דווקא בשבת ובהתכנסויות של העם לשמיעת דרשות. וזה אולי המקור לאמירת קדיש דרבנן כבסיום אמירת "אין כאלוהינו" ופיטום הקטורת שמסתיים בדבר אגדה: "אמר ר' אלעזר אמר רבי חנינא: תלמידי חכמים מרבים שלום בעולם".

¹⁰ כפי השגתו ויכולתו.

¹¹ חכם פרובנסיאלי אחר, המאירי, בפירושו לגמרא סוטה בה פתחנו, מדגיש גם הוא את החיבור החשוב של קדושה דסידרא לתפילה ולהתכנסויות הציבור. והוא מציין גם את לימוד התורה ואת "המשנה" כמחוברים לתפילה. מהחצי הראשון של דבריו (עד המילה "וכן") משתמע שהקדיש עצמו שנאמר ב"תרגום מובן להם" הוא התורה שהעם עוסק בה. מהחצי השני של דבריו המתחיל במילה "וכן", נראה שבכל זאת הדרשה שהקהל שומע ועונה אחריה: "אמן יהא שמיה רבה מבורך", היא התורה. ונקראת בפיו "משנה" משום שדברי חנינא בן עקשיה: "רצה הקב"ה לזכות את ישראל וכו'", היא אכן משנה בסוף מסכת מכות. (הסיום המקובל השני: "אמר רבי חנינא: תלמידי חכמים מרבים שלום בעולם שנאמר וכל בניך לימודי ה' רב שלום בניך אל תקרי בניך אלא בוניך וכו' ה' עוז לעמו יתן ה' יברך את עמו בשלום", הוא דרשה תנאית המצויה בסיום של מספר מסכתות בתלמוד: ברכות, כריתות, יבמות ועוד, וכן באבות דרבי נתן נוסח ב פרק מג, אבל איננה בנוסח המשנה או התוספתא שבידינו.

¹² שלכך.

¹³ פירוש תוספות זה הוא על הסיפור שם בגמרא על רבי יוסי שנכנס להתפלל ב"חורבה אחת מחורבות ירושלים" ובא אליהו "ושמר לי על הפתח עד שסיימתי תפילתי". אחרי שאלהו גוער בר' יוסי שנכנס להתפלל בחורבה וסיכן עצמו בכך, הוא שואל אותו: "בני, מה קול שמעת בחורבה זו?", עונה לו ר' יוסי: "שמעתי בת קול שמנהמת כיונה" ומצטערת על החורבן. אליהו עונה לו: "חייך וחיי ראשך, לא שעה זו בלבד אומרת כך, אלא בכל יום ויום שלש פעמים אומרת כך; ולא זו בלבד, אלא בשעה שישיראל נכנסין לבתי כנסיות ולבתי מדרשות ועונין יהא שמיה הגדול מבורך הקדוש ברוך הוא מנענע ראשו ואומר: אשרי המלך שמקלסין אותו בביתו כך, מה לו לאב שהגלה את בניו, ואוי להם לבנים שגלו מעל שולחן אביהם". על "יהא שמיה רבה זה" יש פירוש במחזור ויטרי שהעניין קשור למלאכים שמקנאים בבני האדם ושאינם מבינים ארמית. תוספות לא מקבל פירוש זה ומתווכח איתו.

¹⁴ לעניינינו, נוסח הקדיש שאומרים אחרי דרשה נקבע בארמית לא בגלל המלאכים שלא יקנאו, אלא בשביל בני אדם שיבינו מה הם אומרים או שומעים. על מנת שכל הקהל, שברובו לא ידע עברית, יבין את הקדיש הנאמר לאחר הדרשה. כאן לא מדובר בדרשה עצמה כפירוש רש"י לעיל, אך קשה להניח שדאגו רק להבנת הקדיש ולא גם לפחות לחלק של הדרשה שעליה נאמר הקדיש.

¹⁵ פסוק זה (חציו הראשון ליתר דיוק, ראה הפסוק השלם שם: "בָּרַב עִם הַדְרַת מַלְךְ וּבְאֶפְס לְאִם מַחַתַּת רְזוּן") נדרש להלכה, כגון כיצד מברכים על האור במוצאי שבת (ברכות נג ע"א), מתי טוב יותר לתקוע בשופר בשחרית או במוסף (ראש השנה לב ע"ב), בדין העלאת איברים על המזבח (יומא כו ע"א) ועוד. ויש גם מעשים שנאסרו משום "ברוב עם הדרת מלך", היינו מפני כבוד המקדש והציבור, כמו מעשיו של הכהן בנה של מרתה בת ביתוס (אשתו של יהושע בן גמלא), ראה סוכה נב ע"ב ובהמשך ילקוט שמעוני שם. אך עיקר השימוש בביטוי זה הוא לקיום מצווה או מעשה טוב בקהל גדול ולא ביחיד.

יספרו".¹⁶ וכן הוא אומר: "נדיבי עמים נאספו עם אלהי אברהם". א"ר סימון: אימתי מתעלה שמו של הקב"ה בעולמו? בשעה שישאל נאספין לבתי כנסיות ולבתי מדרשות ונותנין שבח וגדולה להקב"ה. ואמר ר' ישמעאל: באותה שעה כששומעין הגדה מפי חכם ואחר כך עונין: אמן יהא שמיה רבא מברך, באותה שעה הקב"ה שמח ואומר למלאכי השרת: בואו וראו עם שיצרתי לי, כמה הם משבחין אותי. באותה שעה מלבישים הוד והדר, לכך נאמר: "ברוב עם הדרת מלך".¹⁷

קהלת רבה פרשה ט סימן טו ז

עיר קטנה וְאֲנָשִׁים בָּהּ מְעַט וּבָא אֵלֶיהָ מֶלֶךְ גָּדוֹל וְסָבַב אֶתָּהּ וּבָנָה עָלֶיהָ מְצוּדִים גְּדֹלִים: וּמְצָא בָּהּ אִישׁ מְסֻכָּן חָכָם וּמְלֵט הוּא אֶת הָעִיר בְּחֻמְתָּהּ וְאָדָם לֹא זָכַר אֶת הָאִישׁ הַמְסֻכָּן הַהוּא" (קהלת ט יד-טו).¹⁸

"עיר קטנה" - זה בית הכנסת, "ואנשים בה מעט" - זה ציבור, "ובא אליה מלך גדול" - זה מלך מלכי המלכים הקב"ה, "וסבב אותה ובנה עליה מצודים גדולים" - זה פְּמָנוֹן וְעֶקְמוֹן.¹⁹ "ומצא בה איש מסכן וחכם" - זה הזקן החכם או החזן, שבשעה שהזקן יושב ודורש ועונין אחריו אמן יהי שמו הגדול מברך, אפילו יש לו שטר גזירות של מאה שנה הקב"ה מוחל על כל עונותיו. "ואדם לא זכר וגו'".²⁰ אמר הקב"ה: אתון לא אדכרתוניה, אנא מדכר ליה: "מפני שיבה תקום" (ויקרא י"ט).²¹

מדרש משלי (בובר) פרשה י

בא לפניו מי שיש בידו מקרא ואין בידו משנה, הקב"ה הופך את פניו ממנו ... בא לפניו מי שיש בידו שני סדרים או שלושה, אז הקב"ה אומר לו: בני, כל ההלכות למה לא שנית אותם? ... בא לפניו מי שיש בידו הלכות, הקב"ה אומר לו: בני, תורת כהנים למה לא שנית? שיש בה טומאה וטהרה ... סדר ויודי יום הכפורים, וגזירות שוות, ודיני ערכים, וכל דין שדנו ישראל לא דנו אלא מתוכו.²² בא לפניו מי שיש בידו תורת כהנים, אומר לו הקב"ה: בני, חמישה חומשי תורה למה לא שנית? שיש בהם קריאת שמע ותפילין ומזוזה. בא לפניו מי שיש בידו חמישה חומשי תורה, אומר לו: בני, למה לא למדת הגדה ולא שנית? שבשעה שחכם יושב ודורש אני מוחל ומכפר עונותיהם של ישראל, ולא עוד אלא בשעה שעונין אמן יהא שמיה רבא מברך, אפילו נחתם גזר דינם אני מוחל ומכפר להם עונותיהם.²³

¹⁶ ישעיהו מג כא: "עם זו יצרתי לי תהלתי יספרו" - הפטרת פרשת ויקרא. שם מוכיח הנביא את עם ישראל שאינו מכבד את הקב"ה בשה ועולה, אבל מייגעו בחטאותיו. ואילו כאן עם ישראל נאסף בבית המדרש לתת שבח וגדולה לקב"ה באמירת "יהא שמיה רבה מבורך", שהיא תחליף לעבודת בית המקדש, עפ"י הגמרא בסוטה בה פתחנו.

¹⁷ במקור זה נזכר במפורש הקשר בין דרשת אגדה בציבור ובין קדיש "יהא שמיה רבה מבורך". ולנו נראה לחבר מדרש זה לגמרא ברכות בסיפור על אליהו ור' יוסי (הערה 13 לעיל) ולגמרא סוטה בה פתחנו, דרך פירושי רש"י ותוספות הנ"ל. בית המקדש נחרב וגם מהעיר ירושלים נותרו רק חורבות. ר' יוסי מוצא חורבה להתפלל בה, אולי על מנת לזכור את החורבן, ושומע שם את קול היונה היא השכינה המבכה על החורבן והגלות שנגרמו בגין עוונות ישראל. ומה עושים בינתיים ישראל? מתאספים בבתי כנסיות ומדרשות ושומעים תורה והגדה מפי הדרשן, אולי גם אגדה מאגדות החורבן, ואומרים אחריה "יהא שמיה רבה מבורך לעולם ולעולמי עולמי" יחד בקול ובנעימה (לא בנהימה), וגורמים לשכינה לצאת מעצבותה ולשמח עם "עם זו יצרתי לי" שיועד להתגבר על הכאב והסבל ולספר תהילות הקב"ה בכל מצב. אסיפת הקהל, לימוד אגדה ואמירת קדושה באים במקום עבודת המקדש. אך כל זאת, מדגישים רש"י ותוספות, רק כאשר כל הציבור נאסף, כאשר גם עמי הארצות משתתפים ונוטלים בו חלק. זהו קדיש דאגדתא שניתקן אחרי החורבן!

¹⁸ דרשות רבות נאמרו על משל זה בקהלת רבה שם ומדרשים אחרים: עיר קטנה זה העולם והמלך הוא הקב"ה שהביא עליו את המבול, מצרים ויוסף, עני ומתן תורה ועוד. הבאנו בראש המדרש את צמד הפסוקים במלואם.

¹⁹ מילון ג'סטר מתרגם: מלכודות. הכוונה כאן ליצר הרע או השטן. ראה הדרשה הסמוכה שם שער קטנה זה גוף האדם והמלך הגדול שסובב אותו ובונה עליו מצודים גדולים הוא יצר הרע. אבל שם זה יצר הרע של היחיד, ואילו כאן מדובר בציבור. ונראה שהכוונה שהציבור מתכנס בבתי הכנסת אבל לא עוסק בתורה. ראה אבות פרק ג משנה י ששיבת בתי כנסיות של עמי הארץ הוא אחד מהדברים ש"מוציאים את האדם מן העולם".

²⁰ בדרשה הקודמת והבאה השבח הוא לקהל שנאסף לבית הכנסת או בית המדרש לשמוע את דרשת החכם (בהגדה), אבל כאן השבח הוא לזקן המסכן והחכם שנכנס לדרוש לפני הקהל וזיכה אותם בשמיעת דברי הגדה, לקח ומוסר (אולי גם תיבל קצת בהלכה) במקום שישבו בבית הכנסת ויעבירו את הזמן בשיחות בטלות. והם עונים אחריו: אמן, יהא שמו הגדול מבורך.

²¹ "אתם לא זכרתם אותו, אני מזכיר (לכם) אותו. ראה דברינו [מפני שיבה תקום](#) בפרשת קדושים.

²² קצרנו כאן בשבח הגדול של תורת כהנים שהוא כינוי גם לספר ויקרא וגם למדרש ספרא שעליו. ראה שם במקור שבחו כספר הלכה ודינים מרכזי שמצופה שתלמיד ידע אותו על בוריו. ראה דברינו [תורת כהנים - הספר והמדרש](#) בפרשת צו. ראה גם דברינו [יבואו טהורים ויתעסקו בטהורים](#) שם.

²³ גם כאן משמשת ההגדה (האגדה) כבסיס לקדיש יהא שמיה רבה ובלשון חזקה עוד יותר. אבל יש לשים לב למדרג של לימוד התורה ולכל התחנות שברך, שלא כל כך ברור אם הן בסדר עולה, היינו תביעה למדרגה נוספת בלימוד התורה ממי שמצוי במדרגה מסוימת (ראה ויקרא רבה ג א); או אולי ההפך, ירידה בדרישה, למה לא למדת לפחות את זה וזה. בין כך ובין כך, יש כאן דרישה ללימוד הגדה ואפילו לשנותה! שבחה של האגדה המסיימת את דרשת החכם ושעליה נאמר קדיש "יהא שמיה רבה מבורך" הוא בכוחה להפוך את מידת הדין מחובה לזכות, גם אם זו כבר נחתמה. אך דא עקא, שכוח זה מחייב את השומע לא להסתפק בשמיעת החכם

מסכת עירובין דף כא עמוד ב

אמר ליה רב חסדא להווא מדרבנן דהוה קא מסדר אגדתא קמיה: מי שמיע לך "חדשים גם ישנים" מהו? אמר ליה: אלו מצות קלות ואלו מצות חמורות. אמר ליה: וכי תורה פעמים פעמים ניתנה? אלא: הללו מדברי תורה, והללו מדברי סופרים.²⁴

פירוש המשנה לרמב"ם סוף מסכת אבות, מועתק ממשניות יכין בועז

חנניא בן עקשיא: רצה הקב"ה לזכות את ישראל, לפיכך הרבה להם תורה ומצוות וכו'.²⁵ – רבי חנניא בן עקשיא אינו מן הברייתא, אלא סיוס נאה הוא. ונהגו העם לאומרו בסיוס הפרקים, לפי שאין אומרים קדיש על המשנה, אלא על האגדה, דאמר מר: ויהא שמיה רבא דאגדתא (סוטה מט).²⁶

רמב"ם סדר תפילות נוסח הקדיש

קדיש דרבנן - כל עשרה מישראל או יתר שעוסקין בתלמוד תורה שעל פה ואפילו במדרשות או בהגדות כשהן מסיימין אומר אחד מהן קדיש בנוסח זה: "יתגדל ויתקדש שמיה רבא דעתיד לחדתא עלמא ולאחייא מתייא ולמיפרק חייא ולמיבני קרתא דירושלם ולשכללא היכלא קדישא ... עד ונחמתא דאמירן בעלמא ואמרו אמון, על רבנן ועל תלמידיהון ועל תלמידי תלמידיהון דעסקין באורייתא די באתרא הדין ודי בכל אתר ואתר, יהא להון ולכוון חניא וחסדא ורחמי וסייעתא ורווחא מקדם אבוהון דבשמיא ואמרו אמון יהא שלמא וכו'". וזהו הנקרא קדיש דרבנן.²⁷

חיי אדם חלק א כלל ל סעיף ז

... ואין אומרים קדיש דרבנן כי אם על תורה שבעל פה ולא אחר פסוקים ולכן אומרים ברייתא דר' חנניא בן עקשיא כו'. ואפילו שניים הלומדים, אומרים קדיש כשיש י'. ואפילו מי שלא למד, מותר לומר, כמו בפריסת שמע (סימן ס"ט).²⁸

הדורש בציבור, אלא ללמוד את האגדה ולשנותה! ומשם, בקריאת המדרש מהסוף להתחלה, גם ללמוד חמישה חומשי תורה, תורת כהנים, הלכות, סדרים, משנה ועוד. השיתוף של כלל הציבור האגדה ובקדושה שנאמרת אחריה הוא במטרה לקרב אותם ללימוד תורה בעצמם!

²⁴ אגב עיסקונו בקדיש דאגדתא, נסקור מעט את תפקיד "מסדר אגדה" שהיה בקי בדרשות אגדיות, והחכם שלימד בבית המדרש או דרש לפני הקהל בבית הכנסת, הסתייע בו. כגון כאן שרב חסדא פונה למסדר האגדה שעמד לידו שיאמר לו איזו דרשה יש על הפסוק בשיר השירים ז:ד: " ... ועל פתחינו כל מגדים חדשים גם ישנים דודי צפנתי לך". (ראה דברינו **חדשים גם ישנים** בשיר השירים). דוגמא נוספת מצויה בגמרא סוכה נג ע"א כאשר רב חסדא שואל את מסדר האגדה שלפניו: כנגד מי אמר דוד את פרקי חמש עשרה המעלות (תהלים קכ-קלד). אבל לא רק רב חסדא, ראה עוד בגמרא יומא לח ע"ב שרבינא שואל "להווא מרבנן דהוה מסדר אגדתא קמיה: מנא הא מילתא דאמור רבנן זכר צדיק לברכה?". וגם בגמרא ברכות י ע"א משתמע שמסדר האגדה היה תלמיד חכם ובקי, כגון רב שימי בר עוקבא שהיה מסדר אגדתא לפני רבי יהושע בן לוי. האם בחיבור עם מה שראינו עד כאן (ולהלן) נוכל להניח שהחכם הדורש או המלמד לא היה רק פונה למסדר האגדה כשנצרך לדרשת פסוק או מקור כלשהו, אלא נתן לו גם לחתום את השיעור בדבר אגדה ורק אחרי כן היו אומרים "יהא שמיה רבה מבורך".

²⁵ זו התוספת לברייתא החותמת את מסכת אבות.

²⁶ (בדפוסים ומאגרי מידע אחרים מופיע קטע זה כפירוש רש"י: "רבי חנניא בן עקשיא אומר וכו'. לא אמר למילתיה גבי מסכת אבות אלא במסכת מכות באלו הן הלוקין. ולפי שיש בה סיוס נאה נהגו כל העם לאומרו בסוף כל פרק ופרק לפי שאין אומרים קדיש על המשנה אלא על האגדה דאמר מר [סוטה מט א] ויהא שמיה רבא דאגדתא", ואפשר שהשתבשו כאן המעתיקים והמדפיסים). דברי רמב"ם (או רש"י) אלה מצוטטים ע"י רבים ולכאורה משתמע מהם כרש"י בגמרא סוטה לעיל, שלהלכה יש להקפיד לסיים כל לימוד בדבר אגדה על מנת לשתף את פשוטי העם ורק כך אפשר לומר קדיש דרבנן. ויש שמדקדקים בפרט בדברי הרמב"ם: "לפי שאין אומרים קדיש על המשנה, אלא על האגדה". ואכן, רבים נוהגים לסיים כל לימוד ודרשה בדרשתו של ר' חנניא בן עקשיא שמקורה הוא בסיוס מסכת מכות בתלמוד. אבל יש סיומות אגדתיות אחרות כמו מאמרו של ר' אלעזר בשם רבי חנניא: "תלמידי חכמים מרבים שלום בעולם" שאומרים אחרי פרק "במה מדליקין" בין קבלת שבת לתפילת ערבית וכן אחרי "פטום הקטורת" שבסוף תפילת מוסף בשבת.

²⁷ שהוא בנוסח שונה מקדיש דרבנן שאנו אומרים היום ומזכיר את הקדיש שאומרים בסיוס מסכת. ממקור זה של רמב"ם משמע שמה שקובע לקדיש דרבנן הוא העיסוק בתורה שבע"פ, היינו קדיש על תורתם של רבנן, "ואפילו במדרשות", אבל לאו דווקא במדרש ובאגדה. וכבר העירו רבים וטובים על סתירה לכאורה זו בדברי רמב"ם, ראה למשל פירוש באר שבע (רבי יששכר בער בן ישראל, פולין, מורביה מאה 16-17) על הדף במסכת סוטה לעיל שמעדיף את שיטת רמב"ם כאן (וטוען שמה שכתוב בסוף מסכת אבות בשם רמב"ם אולי "תלמיד טועה ומשובש כתב זה") ומוכיח מגמרא שבת קטו ע"א שאומרת שאין קורין בכתובים בשבת בשעת בית המדרש מפני ביטול בית המדרש (ורש"י שם), שעיקר דרשות החכם בשבת היו בהלכה, רק סיימו ותיבלו באגדה. הוא גם מתייחס לקביעת רמב"ם שהקדיש נאמר רק על תורה שבע"פ ולא על לימוד פסוקי המקרא ומסיים שם שלפיקך נקרא הקדיש קדיש דרבנן – על תורה שבע"פ. נראה שאפשר לצרף לשיטה זו את מדרש משלי שראינו לעיל שמחבר את לימוד ההגדה עם מרכיבי תורה אחרים בהלכה.

²⁸ מהלכה זו אפשר ללמוד שההוספה של: "רבי חנניא בן עקשיא" היא רק אם הייתה דרשה על פסוקי התורה בלי תוספת של משנה או תלמוד וכמו רמב"ם בסדר התפילה לעיל. התוספת של "ברייתא דרבי חנניא בן עקשיא" היא התורה שבע"פ. ועדיין, למה דווקא תוספת זו ולא משנה, ברייתא או קטע גמרא אחר? על מנת שכל הקהל יבין וכאמור בארמית שהיא השפה שהבינו. ואגב הנוסח

רשימות שיעורים (רי"ד סולובייצ'יק) מסכת ברכות דף ג עמוד א

ומבואר דשיטת הרמב"ם דעל כל לימוד תורה שבעל פה אומרים קדיש דרבנן ולא רק על הגדות. אמנם מרש"י בסוטה (דף מט א ד"ה אקדושה) משמע שחולק על זה, שכתב וזה לשונו: "וכן יהא שמיה רבה מברך שעונין אחר הגדה שהדרשן דורש ברבים בכל שבת היו נוהגים כך וכו' ויש כאן תורה וקידוש השם". ומשמע דלרש"י אין אומרים קדיש דרבנן אלא לאחר לימוד דרשה מפסוק. ולכן אנו נוהגים לומר לאחר פטום הקטורת: "אמר רבי חנינא תלמידי חכמים מרבים שלום בעולם שנאמר וכל בניך לימודי ה' ורב שלום בניך אל תקרי בניך אלא בוניך וכו' ה' עוז לעמו יתן ה' יברך את עמו בשלום", דבכדי שנתחייב לומר קדיש דרבנן צריכים לדרוש פסוק ולא רק ללמוד תושבע"פ. ויש לומר דלכן בסוף סדר טהרות המשנה מסיימת במימרא: "אמר רבי יהושע בן לוי: עתיד הקב"ה להנחיל לכל צדיק וצדיק שלש מאות ועשרה עולמות שנאמר להנחיל אוהבי יש ואוצרותיהם אמלא וכו' ", וצריך בירור ביסוד מחלקותם.²⁹

שו"ת אגרות משה יורה דעה חלק ד סימן סא

... אבל בלימוד שלא שייך לציבור, אף שנתקבצו חבורה שלומדים ביחד, כמו חברה שלומדים פרק משניות וחברה ש"ס שלומדים בחבורה דף גמרא בכל יום, או אלו הלומדים בכל שבת, היה מסתבר שאם לא למד עמהם אין לו לומר קדיש, מאחר דלא שייך ללימודם והוא עצמו הא לא למד. ואלו שג"כ למדו, ואף שרק שמעו מפי מגיד המשניות ודף הגמרא לפניו, אף שלא הבינו הרבה דברים, ואף שלא שמעו כל הדברים, יכולין לומר קדיש שליכא שיעור למידת ההשתתפות בלימוד לענין זה. וכשעושיין כראוי, שהוא מסיימין בדבר אגדה כמתניתין דר' חנינא בן עקשיא וברייתא דכל השונה הלכות, שזה מבינין ודאי, יכולין לומר קדיש.³⁰

סיכום: אנציקלופדיה תלמודית – ערך אגדה

אחר לימוד האגדה אומרים קדיש, ונקרא "יהא שמיה רבא דאגדתא"³¹ וקדיש דרבנן.³² להסוברים שאין אומרים קדיש אחר לימוד הלכות ומשנה, אומרים אחר לימודם דבר אגדה כדי לומר קדיש, ומטעם זה נהגו לומר אחר פרקי אבות אגדת ר' חנינא בן עקשיא אומר: רצה הקדוש ברוך הוא וכו',³³ וכן אחר פטום הקטורת ואחר במה מדליקין אגדת אמר ר' אלעזר אמר ר' חנינא תלמידי חכמים וכו'.³⁴

מחלקי המים

מים אחרונים: ראה נספח סיומי מסכתות במשנה ובתלמודים באתר זה.

שלנו ששונה מזה שבסידור רמב"ם הנ"ל, אנו מוסיפים: בחייהון וביומיכון (של רבנן) ובחיי דכל בית ישראל וכו'. ראה פסחים ק"ג ע"ב שהאמירה: "בחייהון רבנן קדישא דבארעא ישראל" היא לשון שבועה. אז על מה אנו נשבעים בקדיש דרבנן?

²⁹ קפצנו לפוסקי זמננו, כאן **הרב יוסף דב הלוי סולובייצ'יק** ראש ישיבה-יוניברסיטי, ולהלן גם **ר' משה פיינשטיין**. כאן הרב סולובייצ'יק מחדד את מחלוקת רש"י ורמב"ם שראינו לעיל (ומתעלם מרמב"ם של סוף מסכת אבות שיש אולי ספק בנוסחו ומקומו), אבל נוטה ללכת בשיטת רש"י, אולי על מנת לשתף את הקהל הרחב, כשהוא מסכם: "דבכדי שנתחייב לומר קדיש דרבנן צריכים לדרוש פסוק ולא רק ללמוד תורה שבעל פה" והוא מביא כדוגמא את הסיום של סדר טהרות במשנה, מסכת עוקצין, בדרשה אגדתית של ר' יהושע בן לוי. (בסיום סדר טהרות בתלמוד הבבלי שמכיל מסכת אחת בלבד, נדה, יש גם כן סיום אגדה, אבל שונה: "תנא דבי אליהו: כל השונה הלכות בכל יום - מובטח לו שהוא בן העולם הבא, שנאמר הליכות עולם לו, אל תקרי הליכות אלא הלכות"). אם כן, צריכים אולי לעבור על כל סיומי הסדרים והמסכתות, במשנה ובגמרא (אולי גם תוספתא) על מנת לבדוק עניין זה. לכך הקדשנו נספח מיוחד לדף זה שערך הלל חכם.

³⁰ גם כאן נראה שיש איזון בין שתי הגישות שמצאנו ברמב"ם. תלמידי חכמים שלומדים בשיעור וחברותא "בלימוד שלא שייך לציבור" אינם חייבים לסיים בדבר אגדה ומי שנזדמן לשם ולא למד עמהם, אינו יכול לומר קדיש דרבנן. ואמנם, בסוף פרשת הקרבנות שנאמרות בתפילת שחרית לפני פסוקי דזמרה, אין סיום באגדה. הסיום הוא במשנת רבי ישמעאל על שלוש עשרה מידות שבהן התורה נדרשת. אבל מסוף דבריו של ר' משה פיינשטיין: "וכשעושיין כראוי", נראה שהוא מעדיף שגם בלימוד בחבורות נכון ויפה לסיים בדבר אגדה "שזה מבינים וודאי" וגם מי שלא נכח בכל השיעור ולא למד עם החבורה, יכול לומר קדיש דרבנן - הוא קדיש דאגדתא, הוא קדיש "יהא שמיה רבה מבורך" שמקורו בגמרא סוטה בה פתחנו שבזכותו מתקיים העולם, הוא הקדיש שיש בו "תורה וקידוש השם", כלשון רש"י; הוא הקדיש שכאשר הוא נאמר, "הקב"ה שמח ואומר למלאכי השרת: בואו וראו עם שיצאתי לי, כמה הם משבחין אותי" (ילקוט שמעוני משלי), הוא הקדיש ש"אפילו נחתם גזר דינם אני מוחל ומכפר להם עונותיהם" (מדרש משלי). לפיכך נראה שיפה שפשט המנהג לסיים תמיד בדבר אגדה על מנת לשתף ולזכות את הרבים, ולא חייבים להתעקש תמיד על: "ר' חנינא בן עקשיא" ומותר לחדש. לא חסרות אגדות נאות.

³¹ כאן הוא מפנה לגמרא סוטה בה פתחנו ולפירוש רש"י שם.

³² כאן הוא מפנה לסדר התפילה של רמב"ם בסוף ספר אהבה.

³³ כאן ההפניה היא לפירוש המיוחס לרש"י (או לרמב"ם) בסוף פרק שישי של מסכת אבות. ומזכיר גם את פירוש באר שבע בגמרא סוטה שהבאנו וכן מגן אברהם אורח חיים סימן נד סעיף קטן ג (אך לא מצאנו שם בעניין זה וכן לא בטור ובשולחן ערוך).

³⁴ אבל כאמור לעיל, אין בנוסח התפילה שבידינו דבר אגדה בסוף פרשת הקרבנות שנאמרות בתפילת שחרית לפני פסוקי דזמרה. הסיום שם הוא במשנת רבי ישמעאל על שלוש עשרה מידות שבהן התורה נדרשת שמן הסתם איננו דבר אגדה.